

Н.Р. Петранговська, О.Р. Світлична, І.І. Березенська ; ЖДУ ім. І. Франка, Дніпропетр. ун-т економіки та права. – Д., 2009. – 494 с.

22. Самоплавська Т.О. Були досягнення і прорахунки: шкільна освіта України в історичній ретроспективі / Т.О. Самоплавська // Рідна школа. – 1994. – № 3-4. – С. 75–76.

23. Сафонова Н.М. Реформування системи вищої освіти в Україні (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.): історичний аспект : автореферат дис. ... канд. історичних наук / Н.М. Сафонова. – Луганськ, 2005. – 30 с.

24. Семенов О. Професійна підготовка майбутніх вчителів української мови та літератури / О. Семенов. – Суми : ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2005. – 404 с.

25. Семенов О.М. Тенденції професійної підготовки майбутніх вчителів української мови та літератури / О.М. Семенов // Рідна школа. – 2004. – № 12. – С. 36–38.

26. Соколова І.В. Теоретичні та методичні основи професійної підготовки майбутнього вчителя за двома спеціальностями на філологічних факультетах вищих навчальних закладів : дис. ... д-ра наук : 13.00.04 / І.В. Соколова. – К., 2008. – С. 59.

27. Соловова Е.Н., Пореченкова Е.А. Из истории развития филологического образования / Е.Н. Соловова, Е.А. Пореченкова // Иностранные языки в школе. – 2001. – № 2. – С. 9–16.

28. Халимон І.Й. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя з другої спеціальності «іноземна мова» : дис. ... канд. наук : 13.00.04 / І.Й. Халимон. – Житомир, 2009. – 279 с.

29. Яцейко М.Г. Демократизація як закономірність модернізації освіти в умовах глобалізації : автореферат дис. ... кандидата філософських наук / М.Г. Яцейко. – К., 2009. – 10 с.

УДК 37(09)(477)»18/19»

РЕЛІГІЙНО-НАЦІОНАЛЬНІ ВІЗІЇ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОМУ НАРАТИВІ СТЕПАНА ГОЛУБЄВА

Галів М.Д., к. пед. н.,
доцент кафедри нової та новітньої історії України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано вплив релігійно-національних поглядів історика Степана Голубєва (1848–1920) на його історико-педагогічний наратив. Показано, що вони виявлялися в таких трактуваннях автора: 1) православна ідентичність є первинною порівняно з національною, проте вони доповнюють одна одну і є нероздільним культурно-історичним чинником; 2) православ'я – це «прабатьківська віра», тому православні засади в освітніх закладах України є природними, а відступ від них – неприпустимим злом; 3) ідеї католицизму і церковної унії є ворожою щодо православ'я пропагандою та заслуговують осуду.

Ключові слова: *релігійні і національні візії, історико-педагогічний наратив, Степан Голубєв, православ'я, католицизм.*

В статье проанализировано влияние религиозно-национальных взглядов историка Степана Голубева (1848–1920) на его историко-педагогический нарратив. Показано, что они проявлялись в таких трактовках автора: 1) православная идентичность первична по отношению к национальной, но они дополняют друг друга и являются нераздельным культурно-историческим фактором; 2) православие – это «праотцовская вера», поэтому православные начала в образовательных учреждениях Украины являются естественными, а отступление от них – недопустимым злом; 3) идеи католицизма и церковной унии являются враждебной православию пропагандой и заслуживают осуждения.

Ключевые слова: *религиозные и национальные взгляды, историко-педагогический нарратив, Степан Голубев, православие, католицизм.*

Haliv M.D. RELIGIOUS AND NATIONAL VIEWS IN STEPAN GOLUBEV'S HISTORY-PEDAGOGICAL NARRATIVE

The influence of religious and national views of historian Stepan Golubev (1848–1920) in his history-pedagogical narrative are analyzed in this article. It has been shown that these views manifested in such author's interpretations: 1) Orthodox identity is primary in relation to national, but they complement each other and are inseparable cultural and historical factors; 2) Orthodoxy – is «faith of parents», so the Orthodox foundations in educational institutions of Ukraine are natural, and retreat from them – intolerable evil; 3) the idea of Catholicism and the Church Union are propaganda that is hostile to Orthodoxy and deserve condemnation.

Key words: *religious and national views, history-pedagogical narrative, Stepan Golubev, Orthodoxy, Catholicism.*

Постановка проблеми. Останні десятиліття XX ст. позначилися значними епістемологічними зрушеннями у філософському осмисленні наукового знання, які привнесли до гуманітарних наук (у тому числі й історії педагогіки) розуміння наративності історіописання, його залежності від позаджерельного знання вчених. Як відомо, в структурі позаджерельного знання значне місце посідають релігійні та національні візії. Безумовно, на еволюцію українського історико-педагогічного наративу значний вплив справили релігійні та національні цінності авторів – людей різних національностей і релігійних конфесій. Серед них увагу привертає особистість і творча спадщина Степана Тимофійовича Голубева – православного росіянина, що жив і працював в Україні (а відтак його творчість належить і українській культурі та науці).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив релігійних традицій і національної свідомості на історико-педагогічні праці відзначали Н. Гупан, О. Сухомлинська та ін. Значення національних і конфесійних візій, рефлексій та стереотипів у системі позаджерельного знання, їх вплив на постановку наукових питань, формулювання проблем, відбір джерел і конструювання історичного наративу підкреслював Є. Топольський. Філософське осмислення проблеми виникнення та функціонування релігійно-конфесійних стереотипів розкрито в дослідженнях Е. Проценко та В. Жолдокова. Діяльність та наукову творчість С. Голубева дослідили В. Ульяновський [9], частково – К. Крайній [7, с. 150–175], М. Кругляк [8], М. Яременко [10], Т. Богданова та ін. [1]. На жаль, на сьогодні немає спеціальних досліджень, які б експлікували прояви релігійних та національних візій в історико-педагогічному наративі С. Голубева.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати історично-педагогічні праці С. Голубева та експлікувати його релігійно-національні погляди.

Виклад основного матеріалу. Степан Тимофійович Голубев (1848–1920) народився в родині російського православно-го священника-протоієрея в Пензенській губернії Російської імперії. Освіту здобув спочатку в Нижньоломовському духовному училищі, Пензенській духовній семінарії, згодом навчався в Київській духовній академії (1870–1874), де почався його шлях у науку. Усе подальше науково-педагогічне життя С. Голубева було пов'язане з духовною академією в Києві, де він пройшов шлях від приват-доцента до заслуженого ординарного професора, від кандидата богослов'я до доктора церковної історії.

Водночас працював професором Університету св. Володимира в Києві. Його наукові інтереси були пов'язані з історією православної церкви XVI–XVII ст. [1, с. 714]. Тож не дивно, що вчений вирізнявся відданістю ідеям православ'я. Національні ж погляди та цінності професора С. Голубева яскраво виявляє факт його належності до російської національно-консервативної помірковано-правої організації «Клуб російських націоналістів міста Києва» (з 1908 р.) [7, с. 151].

Глибока прихильність до ідей православ'я та російської народності знайшла свій відбиток і в науковій творчості вченого, зокрема його історико-педагогічних працях. Відзначимо, що С. Голубев написав низку ґрунтовних досліджень з історії Київської духовної академії (Києво-Могилянської колегії-академії), торкався історії братських шкіл в Україні. Саме в них учений часто висловлював свої релігійно-національні погляди, здійснюючи інтерпретацію чи даючи оцінки певними історичними подіями, фактам, особистостям.

Аналізуючи історико-педагогічні праці С. Голубева, виділимо низку проявів релігійно-національних поглядів у науковому наративі вченого.

По-перше, з двох аспектів позаджерельного знання в наукових працях С. Голубева – релігійного та національного – саме перший був ключовим у риторичі вченого, а другий виступав або принагідним додатком, або ж топосом, тісно сполученим із конфесійно-релігійним дискурсом, який не виступав у мові дослідника на перший план. Зокрема, пишучи про релігійний рух кінця XVI – початку XVII ст. у руських (українських і білоруських) землях Речі Посполитої, С. Голубев відзначив, що він мав «благодотворні для православ'я і тісно поєднаної з ним руської народності наслідки» [2, с. 1]. Як бачимо, конфесійний феномен виступає тут первинним елементом дискурсу, а національний чинник трактується лише як «поєднаний» із православ'ям (а не навпаки). Подібний підхід бачимо і в тезі науковця про руські школи цього часу, які «випустили зі своїх стін немало знаменитих поборників православ'я і руської народності» (курсив наш. – М.Г.) [2, с. 1].

Звичайно, таку риторичу можна пояснити сферою науково-історичних зацікавлень вченого, котрий, повторимося, був дослідником історії церкви. Проте вважаємо тут більш вагомим вплив саме релігійного ідеалістичного світогляду, конфесійної належності, тих цінностей і знань, які увібрав у себе С. Голубев у родині та духовних навчальних закладах. До певної

міри зауважені мовні штампи були виявом ще й засвоєння вченим міфологізованих історико-політичних концепцій на кшталт міфу про єдину релігію і єдину народність, згідно з яким належність до руського православ'я ототожнювалася з належністю до єдиного руського (великоруського, російського) народу. Саме тому, на нашу думку, С. Голубев уживав поняття «православні південно-руси» [6, с. 13–14], «православний південно-руський народ», «православне південно-руське народонаселення» [4, с. 454, 470]. Поняття «руський» у нього, як і в багатьох його колег того часу, цілковито зливалось з поняттям «російський», а подекуди замість номінації «Русь» вчений вживав слово «Росія» («від грецького народу ... прийнята Росією віра» [2, с. 220]).

Поєднання цих чинників (світогляд, православне віросповідання, національні міфи) визначали й релігійно-національну ідентичність С. Голубева, яка також знайшла свій прояв у його працях. Так, київського митрополита і відомого просвітницького діяча Петра Могили вчений називав «нашим ієрархом» (курсив наш. – М. Г.) [2, с. 225], тож «західно-руське» (українське й білоруське) православ'я трактував як «західно-російське» – «наше», тобто частину великоросійського релігійно-національного простору. Із цих позицій цілком законним було його негативне ставлення до ідеї національно-культурної окремішності України, а відтак і підтримка російського націоналістичного руху на українських землях, що ставив своїм завданням боротися, зокрема, й проти «українофільства» [7, с. 151]. Для С. Голубева навіть українська мова була, за валуєвським кліше, всього лиш «наріччям». Зокрема, в одній із праць він говорить про текст певного джерела, де слова написані «польською мовою і малоросійським наріччям» [5, с. 85]. Як бачимо, за польською мовою вчений визнавав статус мови, за українською – наріччя, діалекту.

Належність до православ'я часто означало ставлення професора і до певних народів. Так, у праці про Петра Могили С. Голубев доброзичливо відгукується про рідний для київського митрополита «молдаво-влахійський народ», якого «греко-східна церква» не залишала «безпомічним» у протистоянні католикам [4, с. 24]. А от щодо ісламських народів учений виявляв дещо зневажливу риторичку. Так, говорячи про напад кримчаків на українські землі у 1589 р., С. Голубев вживає вислів «зграї татарських хижаків» [2, с. 70].

Водночас, попри православно-російський патріотизм, С. Голубев, котрий про-

жив в Україні (в Києві та Фастові) більшу частину свого життя, виявляв і краєвий патріотизм, що також знаходило відображення в його історико-педагогічному наративі. Він, зокрема, підкреслював, що Києво-Могилянська академія у XVII–XVIII ст. стала «розсадником наук, який розповсюджував свої промені не тільки в місцевому краї, але і північно-східними областями нашої вітчизни». Навіть просвітницький рух, який посилювся в «Русі північно-східній» із часу Петра I, здійснювався не без впливу і участі представників київської вченості, в середовищі яких великий реформатор знаходив собі ревних і талановитих помічників» [2, с. II]. Тож крізь пафосну метафору («промені освіти») можна побачити певну гордість С. Голубева за те, що Київська академія поширювала свій освітній вплив і на Московську Русь, і за те, що Петро I, до якого вчений відчував чималий пієтет, знаходив собі помічників серед випускників академії. Подібну думку він висловлював і в пізніших працях, наголошуючи, що київські вчені активно залучалися Петром I й були «підготовленими виконавцями його планів» [3, с. 27].

Не оминув С. Голубев можливості й принагідно підкреслити освіченість місцевого (південно-руського) духовенства на противагу московському, вказати на любов місцевих мешканців до освіти, на відміну від московитян. Так, в одному з досліджень він цитував лист Семона Полоцького, котрий із 1666 р. жив у Москві, до Варлаама Ясинського, в якому перший вітає другого з ректорством в Київській колегії, називає його щасливцем з огляду на можливість мешкати і спілкуватися з освіченими людьми й нарікає на те, що живе як в густому лісі, де про «плоди мудрості» ніхто не хоче навіть й чути [3, с. 36].

Відтак учений, пишучи про спробу московського уряду припинити існування Київської колегії в 1680-х рр., висловлював особисте негативне ставлення до такого рішення. «Але найбільш смертельний удар колегії наважився був нанести московський уряд» [3, с. 2], – писав С. Голубев. Однак він усе ж намагався виправдати таке рішення царського уряду тим, що Московія вела тривалу боротьбу з Польщею, а в багатьох «малоросіянах» бачила хиткість, відтак негативно ставилася до київських вчених, які, до того ж, не схвалювали перехід Київської метрополії під владу московської патріархії, турбувалася, що в колегії, де в основу викладання були покладені «латино-польські взірці», культивуються ворожі московським поглядам симпатії [3, с. 2]. Зрештою, професор наголосив на тому, що московський

уряд все ж не ліквідував колегію і пояснив це небажанням ображати київських міщан та місцевих учених, для яких колегія була світочем науки і «другими Афінами» [3, с. 3]. Вважаємо, що в таких трактуваннях проявився як певний краєвий патріотизм (у тому числі й тепле ставлення до своєї *alma mater*), так і великоросійський патріотизм, який підштовхував автора-росіянина виправдовувати дії московського уряду, наголосувати на вагомості і потребності Київської академії та київських учених для реформ Петра I.

По-друге, підкреслено сублимоване ставлення до православ'я, яке називав «прабатьківською вірою» [2, с. 90, 222]. Останнім, до слова, вчений непрямо підкреслював історичність (генетичну тяглість), традиційність і культурну автохтонність християнства східного зразка на українських землях.

Пишучи про школи в Острозі, Львові і Вільні та деяких інших містах, С. Голубев зауважував: «Усі ці школи виявили безсумнівну послугу для південно-руської церкви. Сповнені свято-отцівською традицією і гарячою любов'ю до православ'я, вони слугували сильним оплотом у боротьбі південно-русьців з іновірною пропагандою і випустили із своїх стін немало знаменитих вчителів і поборників православ'я» [4, с. 414]. Як про осередок православ'я С. Голубев писав про Київську братську школу та про Києво-Могилянську колегію-академію, котрі він, як відомо, поєднував історико-генетичним зв'язком. Києво-Братська школа, за твердженням вченого, вже на перших порах свого існування являла собою «надійний оплот для православ'я в місцевому краї» [2, с. 177]. А історичний «шлях» Києво-Могилянської академії завжди був спрямований до однієї мети – «дати юнацтву, відповідну до поглядів часу, просвіту і, що головне, *просвіту в дусі православ'я*» (курсив С. Голубева. – М. Г.) [3, с. 28]. Серед «плодів» академії він підкреслював те, що вона «дала нам систематичний виклад православного вчення», «дала нам прекрасний церковно-літературний твір, який вивчив у його укладачів широке знайомство зі свято-отцівською літературою», дала декілька полемічних творів, «не втративши значення до теперішнього часу», особливо підкреслює, що академія причетна до «безсмертного твору» – «Житий святих» Дмитра Ростовського [3, с. 29].

Розглядаючи зміст навчання в школах України XVI–XVII ст., С. Голубев, звісно, звернув увагу на тогочасну навчальну літературу. Увага до православ'я підштовхувала автора до висвітлення тих змістових

частин підручників для «південно-руських шкіл», які, на його думку, засвідчували православний характер тогочасного шкільництва. Пишучи про розміщені в «Азбуці» (виданій у Вільно 1596 р.) трактати, дослідник проаналізував один із них – «Виклад про православну віру», подав із нього розлогі цитати, зокрема зупинився на принциповому для православних догматі про філіюкве – походження Духа Святого [2, с. 194–198]. Коротко описуючи граматику Лаврентія Зизанія, С. Голубев зупинився на уміщеному в ній «толкованії» Господньої Молитви. Йому як християнину припало до вподоби це тлумачення, і тому дослідник у примітках, зокрема, наводить інтерпретацію прохання «хліб наш насущний дай нам сьогодні» [2, с. 200–201]. Іншу книгу Л. Зизанія – *Катехизм 1627 р.* – С. Голубев оцінює позитивно лише через те, що її у свій час різко розкритикували уніати. «Катехизм Зизанія безпосередньо після свого видання був підданий жорстоким нападкам із боку латино-уніатської партії. Зрозуміло, це робить йому тільки честь...» (курсив С. Голубева. – М. Г.) [2, с. 205]. Проте відзначив і певні недоліки книги, бо ж не всі вислови в ній були «строго-православними» [2, с. 205].

Піднесене ставлення до православ'я знайшло вияв і у відповідній оцінці відомих православних і водночас просвітних діячів XVI–XVII ст. Викладача Львівської братської і одного з ректорів Київської братської шкіл Іова Борецького С. Голубев називав «ревним борцем за православ'я» [2, с. 214]. Погоджується з думкою історика В. Аскоченського, який назвав Леонтія Карповича «ревнисним захисником пригніченого тоді православ'я» [2, с. 107]. Відтак і фундатора колегії в Києві Петра Могили дослідник оцінював так: «...ревний борець за справу православ'я, на служіння якому ним посвячені були всі свої сили» [2, с. 223]. Відстоювання ж інтересів православ'я родом молдавських правителів Могили київський професор потрактував «священним обов'язком» [4, с. 21].

Пієтет до православ'я виявився і у вкрай осудливому ставленні до зміни конфесій, передовсім переходу з православ'я до інших віросповідань. Відзначаючи такі випадки серед відомих учених XVII ст. (зокрема, викладачів шкіл, авторів навчальних посібників, полемічних трактатів), С. Голубев характеризував їх як зло і зраду. На його переконання, до іншої віри переходили, бо не було православних шкіл. Проте така практика тривала й тоді, коли школи з'явилися: «Зло, яке було наслідком відсутності в південно-русів власних шкіл, остаточно не припинялося і після

заведення їх» [4, с. 416], – резюмував учений. Утворені тут школи не давали доброї освіти, а тому спраглим до знань студентам потрібно було продовжувати навчання в західних вищих освітніх установах, зокрема єзуїтських колегіях. І часто після цього багато таких ревнителів просвіти, як наголошував С. Голубев (цитуючи православних авторів-полемістів XVII ст.), «від чужого джерела п'ючи», заражувалися «смертоносною отрутою іновірства» і «до мрачнотемних римлян схилялися» [4, с. 416].

Для прикладу, щодо Кирила Транквіліона Ставровецького вчений зауважив: його не можна назвати ревнителем православ'я, бо він приєднався до унії («непокірний приєднався до розколу»). У зв'язку із цим у праці С. Голубева з'явилася образлива для Кирила Транквіліона цитата, запозичена з якогось рукопису в львівській бібліотеці Оссолінських, в якому йшлося про смерть цього освітнього діяча – «здох року 1646» [2, с. 117–118]. Подібно й Касіяна Саковича та Мелетія Смотрицького оцінював здебільшого негативно – вони обидва, за визначенням С. Голубева, «закінчили» тим, що «зрадили православ'ю» [2, с. 218].

По-третє, негативне ставлення до католицизму та унійної церкви. Про католицьке релігію С. Голубев найчастіше відгукувався, використовуючи поширений в консервативному російсько-православному дискурсі топос «іновірної пропаганди». Згадуючи про південно-руські православні школи XVII ст., зокрема братські, учений зазначає, що вони слугували «міцним оплотом у боротьбі з іновірною латино-польською пропагандою» [2, с. 1]. Подібне міркування вчений висловив і щодо Київської колегії, котра «представляла надійну опору проти добре організованої і оперуваної величезними засобами іновірної пропаганди» [2, с. 11]. Поняття іновірної, або латино-польської пропаганди [2, с. 83, 90, 149; 4, с. V] дослідник подекуди конкретизує терміном «пропаганда католицизму» («посилена пропаганда католицизму серйозно стала загрожувати православ'ю» [2, с. 176]), «римо-католицька пропаганда» [4, с. 24]. Католицьких місіонерів С. Голубев називав «пропагандистами папства», а їх вчення – «облудою папства», говорив про «зло», яке спричиняє іновірна пропаганда [4, с. 24–25], про «боротьбу православ'я з католицькою пропагандою» [6, с. 66].

Особливу неприязнь в історика викликала діяльність ордену єзуїтів та інших католицьких чинів. Тену, в одній зі своїх праць він цитував В. Аскоченського, згідно з яким єзуїти і домініканці закладали в Києві школи, де «з властивим тільки їм мистецтвом

навіювали ненависть до всього руського і любов та повагу до західного» [2, с. 9]. С. Голубев також повторив слова із праці М. Булгакова про історію Київської академії з приводу «нестямного фанатизму ревнителів папського престолу», який, зокрема, проявився в тому, що православні школи тіснилися і руйнувалися єзуїтами – головними діячами в цих гоніннях [2, с. 8]. «Важко було пройти крізь горнило єзуїтських шкіл цілковито вільними від панівного в них напряду. Зрада прабатьківської віри особами, які надпили науки з чужого джерела, стала явищем не рідкісним. [...] Очевидно, для того, щоби в корені знищити це зло, православним південно-русцям потрібно було піднести рівень освіти у власних школах...» [2, с. 222], – наголошував професор Київської духовної академії.

В історико-педагогічних творах С. Голубева відчувається неприязнь і до унійної (греко-католицької) церкви, котру він називав «дітищем» католицизму. Окреслюючи релігійно-просвітницький рух кінця XVI ст., дослідник зауважив, що він був викликаний «боротьбою з іновірством, переважно з католицизмом і його улюбленим дітищем – унією...» [2, с. 90]. Звідси – використання ним чергових понятійних кліше: «латино-уніати», «ревнителі католицизму та унії» [2, с. 149, 179]. Він поділяв погляди М. Булгакова про унію як про джерело численних зол для західної Русі і православної церкви [2, с. 7]. Берестейську унію дослідник уважав «зрадою прабатьківської віри» [2, с. 91], знову цитував В. Аскоченського, який писав про відступництво митрополита Михайла Рогози і «фанатичне ізувірство» Іпатія Потія, унійних єпископів називав відступниками православ'я і лжепастирями, а православні школи, зокрема школа при Богоявській церкві в Києві, просто за визначенням «повинні були зазнати гонінь від лжепастирів» [2, с. 8–9].

Упереджене ставлення до католицизму проявилось і в негативній оцінці впливу західної культури на навчальний процес Києво-Могилянської академії. У розлогій статті-промові про становище Київської академії наприкінці XVII – на початку XVIII ст. (1901 р.) С. Голубев двічі відзначив, що школа в цей час ще не цілком звільнилася від «латинських догматичних поглядів», від «богословствування з латинським відтінком» (курсив С. Голубева. – М. Г.), і називає це її слабкою стороною [3, с. 80, 84–85].

Висновки. Отже, релігійно-національні імплікації в історико-педагогічному наративі С. Голубева були закономірним наслідком його світогляду, релігійно та національної ідентичності. Загалом вони

виявлялися в таких трактуваннях: 1) православна ідентичність є первинною порівняно з національною, проте вони доповнюють одна одну, є нероздільним культурно-історичним чинником; 2) православ'я – це «прабатьківська віра», а тому православні засади в освітніх закладах України є природними, а відступ від них – неприпустимим злом; 3) ідеї католицизму та церковної унії є ворожою щодо православ'я пропагандою, тож заслуговують осуду. Перспектива подальших розвідок у цьому напрямі полягає в дослідженні методологічних засад історико-педагогічних праць професора С. Голубева.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богданова Т.А. Голубев С.Т. Профессор / Т.А. Богданова, А.К. Клементьев, К.К. Крайний // Православная энциклопедия. – М., 2006. – Т. XI. – С. 714–716.
2. Голубев С. История Киевской духовной академии. Выпуск первый. Период до-могилянский / С. Голубев. – К. : Въ Университетской типографии, 1886. – III + 233 + II + 117 + III с.
3. Голубев С. Киевская Академия въ конце XVII и начале XVIII стол. / С. Голубев. – К., 1901. – 101 с., 2 рис.
4. Голубев С. Киевский митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (Опытъ историческаго изслѣдованія) / С. Голубев. – К. : Типография Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1883. – Т. 1. – 576 с.
5. Голубев С.Т. Несколько страницъ изъ новейшей истории Киевской Духовной Академии (Ответъ профессора Голубева профессору Титову и бесѣды его съ разными лицами по вопросамъ учебнымъ и житейскимъ) / С.Т. Голубев. – К. : Тип. И.И. Горбунова, 1907. – 239 с.
6. Голубев С. По поводу рецензии въ Журнале Министерства Народнаго Просвѣщенія на книгу: Киевский митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники ... / С. Голубев. – К. : Типография Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. – 73 с.
7. Крайний К.К. Историки Києво-Печерської лаври XIX – початку XX ст. / К.К. Крайний. – К. : Пульсари, 2000. – 240 с.
8. Кругляк М. Особливості організації навчального процесу у вищій духовній школі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі Київської духовної академії) / М. Кругляк // Волинські історичні записки. – 2008. – Т. 1. – С. 231–238.
9. Ульяновський В.І. Двічі професор : Степан Голубев в університетському та академічному контекстах / В.І. Ульяновський. – К. : НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – 360 с.
10. Яременко М. Рецензія : Ульяновський В.І. Двічі професор : Степан Голубев в університетському та академічному контекстах. – К. : НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – 360 с. / М. Яременко // Київська академія. – 2009. – № 7. – С. 164–168.